

محمد هادی یعقوب نژاد*

نگرشی کوتاه بر اصطلاح نامه علوم حدیث

از دیرباز آگاهی از واژه‌ها و اصطلاحات هر علم برای کسانی که می‌خواستند آن را فرا گیرند و یا به دیگران منتقل نمایند، اهمیت ویژه‌ای داشته است و تدوین فرهنگ‌نامه‌ها و دائرةالمعارف‌ها در راستای تأمین همین مهم بوده است. ولی استخراج مجموعه واژگان در هر علم و کشف روابط میان واژه‌های کلیدی که بدنه یک دانش را تشکیل می‌دهند و نیز سازماندهی میان واژگان، از امور اساسی و کلیدی است که کمتر به آن توجه کرده‌ایم. امروزه مسئله سازماندهی اطلاعات علوم و معارف بر پایه واژگان موضوعی، نیازمند نظام اطلاعاتی تحلیل شده و به هم پیوسته‌ای است که قابلیت ذخیره و بازیابی و همچنین قدرت توزیع اطلاعات مورد نیاز را دارا باشد.

پیوستن اطلاعات علوم و معارف اسلامی به مجموعه‌های اطلاعات تحلیل شده در سطح ملی و جهانی در شکل نظام‌های روشمند، اصولی، ساختاری و قابل انعطاف امری ضروری و جدی است.

حجم اطلاعات اسلامی ما به تناسب تولید اطلاعات جهانی با رشدی فزاینده روبه‌رو شده است. هر نوشته‌ای که مطالب آن به زبان اطلاعاتی مدرن تبدیل شود، جزو مجموعه‌ای قرار می‌گیرد که بی‌درنگ می‌توان آن را به یکی از نظام‌های اطلاعاتی ملی و جهانی وارد کرد و هر فقره اطلاعات اسلامی که به یکی از نظام‌های روشمند اطلاعاتی در جایی از جهان وارد شبکه اطلاع‌رسانی شود، بالقوه در هر جا که امکان اتصال به نظام‌های اطلاعاتی باشد، قابل بهره‌برداری و توزیع و انتشار خواهد بود. در این میان، توجه به فشرده کردن اطلاعات، چنان گسترده و عمیق است که پیوسته بر فناوری و روش‌های اطلاع‌جویی، اطلاع‌اندوزی و اطلاع‌یابی تأثیر می‌گذارد. و راه‌های انتقال اطلاعات را ساده‌تر و سریع‌تر می‌کند.

*عضو هیأت علمی پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی و مسئول اصطلاح‌نامه علوم اسلامی.

مفهوم اصطلاحنامه (Thesaurus)

با استفاده از واژه‌ها، و مجموعه اصطلاحات کنترل شده که رابطه معنایی و سلسله مراتبی آنها به دقت و به شکلی منطقی بررسی شده است، می‌توان اصلی‌ترین مفاهیم مقاله‌ها را با کوتاه‌ترین و دقیق‌ترین کلمات ممکن بیان داشت.

هر متخصص با نگاه کردن به چند واژه تخصصی مربوط به رشته خود، که در کنار هم قرار گرفته باشد یا به گونه‌ای رایانه‌ای یا دستی آراسته و ترکیب شده باشند، بی‌درنگ در می‌یابد که بحث اصلی بر چیست؟

این کلید واژه‌ها که به شکل خاصی تنظیم و ارائه می‌شود، فشرده‌ترین صورت چکیده‌های خلاصه شده است.

امروزه رایانه‌ها با سرعت‌های فوق‌العاده، ابزارهایی هستند که به خوبی می‌توانند سنگینی بار اطلاعات را تحمل کرده و فقط آنچه را نیاز واقعی و فعلی ماست، برآورده سازند.

مآخذی نظیر مقاله‌ها و کتاب‌ها منابع اطلاعاتی انسان‌اند که به زبان انسان نوشته شده‌اند و نه به زبان رایانه. اگر بخواهیم از حافظه شگفت رایانه و توانایی آن برای ذخیره و بازیابی اطلاعات استفاده کنیم، باید منابع اطلاعاتی را به زبان رایانه برگردانیم و سپس آنچه را رایانه می‌گیرد، مجدداً به زبان انسان برگرداند. بدیهی است که این فرایند مهم ابزار متناسب خود را می‌خواهد و یکی از نخستین گام‌ها،

موضوع‌نگاری، نمایه‌سازی و رده‌بندی موضوعات در حوزه‌های تخصصی براساس منطقی نظام‌مند و استوار است که زبان رایانه بر مبنای همان منطق طراحی شده و یکی از آثار و اهداف مهم اصطلاحنامه‌ها نیز تأمین همین امر است.

ارتباط منطقی میان اطلاعات فراهم آمده و بازیابی دقیق آنها نیازمند زبانی روشن، مشخص و رساست که این نقش اساسی را اصطلاحنامه بر عهده دارد؛ به بیان دیگر، به دلیل اهمیت ویژه انتقال صحیح و دقیق مطالب، لازم است مدارک از لحاظ محتوا به دقت توصیف و ضبط شوند نمایه‌سازی دقیق و کامل انجام گیرد و برای برآوردن نیاز استفاده‌کنندگان از اطلاعات و مطالب ذخیره شده و تسهیل در بازیابی، وجود اصطلاحات کنترل شده (اصطلاحنامه) به عنوان وسیله‌ای برای گشودن اطلاعات به

منظور استفاده محققان ضرورت دارد.

اطلاعات علوم اسلامی نیز از امر فوق مستثنا نیست و می‌توان گفت «اصطلاحنامه علوم اسلامی» از بهترین شیوه‌ها برای دستیابی به هدف یادشده است.

اصطلاحنامه علوم اسلامی تا کنون در رشته‌های تخصصی معارف اسلامی تدوین یافته که حاصل بخش‌هایی از آن منتشر شده است.^۱ یکی از آنها اصطلاحنامه علوم حدیث است که در حال نشر و ارائه به پژوهشگران عرصه دین می‌باشد.

اصطلاحنامه علوم حدیث

اصطلاحنامه علوم حدیث، مجموعه اصطلاحات فراهم آمده بر اساس قواعد جهانی اصطلاحنامه نگاری در حوزه علمی است که به نوعی، از «متن» یا «سند» یا «حجیت حدیث» بحث می‌کند. اصطلاحنامه یادشده فهرستی منظم از واژه‌های کلیدی و کاربردی در علم رجال و درایه با روابط معنایی و سلسله مراتبی بین آنها را نشان می‌دهد و به شیوه‌های: الفبایی، نظام‌یافته و ترسیمی عرضه می‌شود.

این استاندارد، ضمن نشان دادن روابط منطقی میان مفاهیم علوم حدیث، طراحی کلی و اصولی از حوزه علم رجال و درایه را در قالب مجموعه‌ای ساختاری ارائه می‌کند و در نهایت، در بخش ترسیمی نظام‌واره مجموع مصطلحات این شاخه علمی را به ترسیم می‌کشد.

قلمرو اصطلاحنامه علوم حدیث

در اصطلاحنامه علوم حدیث تنها اصطلاحات رجالی و درایه‌ای شناسایی، تنظیم و طبقه‌بندی شده است و اطلاعات مرتبط «به فقه الحدیث» که توضیح لغات مشکل مربوط به متن روایات را بر عهده دارد، در این مجموعه نیامده است؛ زیرا اصطلاحنامه‌ها به جمع‌آوری اصطلاحات علوم و تعیین روابط بین آنها می‌پردازد و مباحث مربوط به «فقه الحدیث» مباحث متنی و لغوی احادیث است، نه مصطلحات خاص علوم حدیث.

رده‌های اصلی

با توجه به اهداف اطلاع‌رسانی شاخه‌هایی که در این اصطلاحنامه مد نظر قرار گرفته است، عبارت‌اند از:

۱. علم درایه با زیر مجموعه‌های:

امارات مدح و ذم

حدیث

طرق (شیوه‌های فراگیری و آداب نقل

حدیث)

۲. علم رجال با زیر مجموعه‌های:

راویان

طرق مشایخ

در اصطلاحنامه علوم حدیث

تنها اصطلاحات رجالی

و درایه‌ای شناسایی،

تنظیم و طبقه‌بندی شده است

و اطلاعات مرتبط

«به فقه الحدیث» که توضیح

لغات مشکل

مربوط به متن روایات

را بر عهده دارد،

در این مجموعه نیامده است

کلیات علم رجال

در دو حوزه یاد شده ۸۱۰۰ اصطلاح قرار

می‌گیرند و در نمایش ترسیمی، ساختار کلی

اصطلاحنامه علوم حدیث این چنین شکل

گرفته است:

علوم حدیث

علم روایة الحدیث

علم درایه

امارات مدح و ذم

حدیث

کیفیت تحمل حدیث

علم رجال

راویان

طرق مشایخ

کلیات علم رجال

فقه الحدیث

● یکی از جنبه‌های مهم و کاربردی در تدوین اصطلاح‌نامه علوم حدیث

ایجاد زمینه و زیرساخت اصلی برای بانک اطلاعات تخصصی علوم

حدیث است که در سیستم و نظامی تعریف‌شده، اطلاعات

متفرق و متنوع علوم حدیث را سازماندهی می‌کند

محمد بن زیاد بزاز
محمد بن زیاد بن عیسی
ابن زیاد

ابن ابی عمیر

باید بدانیم که فراهم آوردن مترادفات امری مهم و دقیق و پر زحمت است و یکی از همّت‌های اساسی اصطلاح‌نامه نگاران شناسایی اسامی مترادف و شبه مترادف است.

ب. طبقه‌بندی معنایی میان اصطلاحات
هیچ اصطلاحی در علمی به کار نمی‌رود، مگر اینکه رابطه‌ای میان آن با اصطلاحات دیگر وجود دارد؛ یعنی اصطلاحات در هر حوزه معرفتی از یکدیگر بیگانه نیستند و مجموعه آنها در کلافی منظم، اما پیچیده قرار دارند که کشف آن نظم، در عین پیچیدگی یکی از وظایف عمده و مشکل در تدوین اصطلاح‌نامه‌هاست و معمولاً بخش نظام‌یافته و همچنین بخش ترسیمی اصطلاح‌نامه عهده‌دار طراحی این جهت است.

اصطلاحاتی را که اهل فن در هر شاخه معرفتی به کار می‌برند، برای متخصصان همان فن پذیرفته شده و مانوس است؛ چون اصطلاح مفهومی را در بردارد که با موضوع علم ارتباطی معنایی داشته و صاحب‌نظران و آگاهان هر علم به آسانی متوجه معنا شده و ارتباط و یا عدم ارتباط آن را با علم مورد نظر می‌فهمند. در اصطلاح‌نامه تمامی این روابط در یک نظام معنای بازرسی و با شکلی تعریف‌شده طراحی و عرضه می‌شود؛ به این معنا که هر اصطلاح در مجموعه مصطلحات علم ممکن است هم‌معنا با دیگر اصطلاحات و یا شاید زیر مجموعه اصطلاح و یا اصطلاحات دیگر قرار گیرد و یا خود آن نیز زیر مجموعه‌هایی داشته باشد.

اطلاع از این نوع ارتباطات معنایی در فهم

مشخص شده است که اطلاع از اسامی هم‌معنا نقش کلیدی دارد؛ مثلاً «ادیم بن حر جعفی» در کتب رجالی توثیق شده است؛ همین شخص اسامی دیگری نیز دارد که بعضاً در کتب اصلی رجالی از آن نام نبرده‌اند، مانند «ادیم بیاع هروی». این نام در سند بعضی از روایات ذکر شده است، مانند اسم دیگر او که «ادیم بن حر خزاعی» است. بنابراین، این سه نام، اسم یک شخص است که همان «ادیم بن حر جعفی» است و در رجال توثیق شده است و در اصطلاح‌نامه علوم حدیث به هنگام نام بردن «ثقات» در زیر مجموعه راویان موثق ردیف شده است.

ثقات.....

ادیم بن حر جعفی

اگر محقق به این مسئله توجه نداشته باشد، ممکن است «ادیم بن حر خزاعی» و «ادیم بن بیاع هروی» را مجهول انگارد و احادیث منقول از آنها را ضعیف بداند، در حالی که هر سه یکی و موثق و روایات مشتمل بر آنها قوی خواهد بود نه ضعیف.

ادیم بن حر جعفی

یح: ادیم بن بیاع هروی

ادیم بن حر خزاعی

یعنی آن اسم به جای این دو و این دو به جای آن به کار گرفته شده است و این هر سه یکی هستند.

و یا مانند:

محمد بن ابی عمیر

یح: محمد بن زیاد ازدی

اهمیت تدوین اصطلاح‌نامه علوم حدیث

اهمیت اصطلاح‌نامه علوم حدیث به جنبه‌های مختلفی بر می‌گردد که در حد گنجایش این مقاله به چند مورد اشاره می‌کنیم:

الف. دسترسی سریع و جامع به مشترکات و مترادفات:

آگاهی از اصطلاحات هم‌معنا در شاخه‌های مختلف علوم، در فهم درست مفاهیم آن علم تأثیر می‌گذارد و این امر در حدیث اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد. چه بسا دو یا چند اصطلاح دارای مفهوم واحد و یا کاربرد واحدی هستند و مطالب مربوط به هر یک از آنها به دیگری نیز مربوط است؛ بلکه عین آن است، ولی محقق و یا مراجعه‌کننده از هم‌معنا بودن آنها آگاه نیست و به خیال اینکه غیرهم‌اند، نمی‌تواند اطلاعات آنها را با هم و در کنار هم ببیند و از این‌رو، دچار سردرگمی شدید خواهد شد. مسئله رابطه مترادف (رابطه هم‌ارز) در اصطلاح‌نامه جزو روابط منطقی اساسی میان اصطلاحات است که در فهم درست و جامع از مفاهیم اصطلاحات و پی‌جویی اطلاعات و مطالب مربوط به آنها در متن علوم تأثیر شگفتی دارد.

مثلاً در علوم حدیث در رده (شاخه) «راویان» حدود ۲۲۰۰۰ نام از کتاب‌های رجالی استخراج و روابط منطقی آنها

درست واژگان و تسلط بر مفاهیم علم بسیار کارآمد است. به خصوص، وقتی براساس این منطق، مستندات، اطلاعات و مطالب مربوط به اصطلاحات در سیستم رایانه‌ای قرار گیرد، به تناسب سرعت و دقت رایانه‌ای، تسلط محقق بر مفاهیم علم و اطلاعات مرتبط کامل‌تر و سریع‌تر خواهد شد و به نوعی، دانش در اختیار و سیطره محققان قرار می‌گیرد.

به عنوان مثال، هرگاه بدانیم «حدیث» اقسام متعددی به همراه مستندات و احکام مختلف دارد و خواهیم که همه احادیث از اعتبار واحدی برخوردار نیستند؛ بلکه برخی از آنها فاقد حجیت‌اند، ترسیم «حدیث» به عنوان یک «اصطلاح کلیدی» در «علوم حدیث» همراه زیر مجموعه‌های آن، نوعی طبقه‌بندی معنایی را عرضه می‌کند که محققان به آسانی می‌توانند علاوه بر اطلاع از جایگاه معنایی هر اصطلاح با مراجعه به مستندات آنها روایات معتبر و غیر معتبر را بشناسند، مانند:

علوم حدیث

علم روایة الحدیث

علم درایه

حدیث

خبر متواتر

خبر واحد

حدیث صحیح

حدیث حسن

حدیث موثق

حدیث قوی

در ترسیم فوق «خبر واحد» هم‌ردیف «خبر متواتر» قرار گرفته؛ یعنی هر دو زیر مجموعه «حدیث»‌اند و «خبر واحد» نیز زیر مجموعه‌هایی دارد که از جهت اعتبار و استناد متفاوت‌اند.

و یا مانند:

علوم حدیث

علم روایة الحدیث

علم رجال

طرق مشایخ

طرق شیخ صدوق

طرق صدوق به علاء بن رزین

طریق اول صدوق به علاء بن رزین

طریق دوم صدوق به علاء بن رزین

طریق سوم صدوق به علاء بن رزین

طریق چهارم صدوق به علاء بن رزین

ج. طراحی نظام سازماندهی اطلاعات علوم حدیث

یکی از جنبه‌های مهم و کاربردی در تدوین اصطلاح‌نامه علوم حدیث ایجاد زمینه و زیرساخت اصلی برای بانک اطلاعات تخصصی علوم حدیث است که در سیستم و نظامی تعریف‌شده، اطلاعات متفرق و متنوع علوم حدیث را سازماندهی می‌کند. این نظام بر اساس ساختار اصطلاح‌نامه علوم حدیث شکل می‌گیرد؛ به نوعی که تمامی اطلاعات و مطالب قابل استفاده در جایگاه منطقی خود که در ساختار منظم اصطلاح‌نامه جا گرفته‌اند، قرار خواهد گرفت. برای تحقق این کار بزرگ، علاوه بر استفاده از مستندات اصطلاح‌نامه علوم حدیث، می‌بایست منابع علوم حدیث موضوع‌نگاری و نمایه‌سازی شود و به کمک اصطلاحات کنترل‌شده اصطلاح‌نامه مورد نظر تمامی مدخل‌ها (ورودی‌ها) به عنوان کلید واژه گزینش شده و ارتباط میان اصطلاح‌نامه و متن‌های کتب و منابع علوم حدیث شکل پیدا کند.

تمامی آنچه گفته شد بر اساس ساختار اصطلاح‌نامه و با استفاده از شیوه‌های تعریف‌شده و معینی انجام می‌شود و در نهایت، تمامی اطلاعات مرتبط با علوم حدیث در قالبی نظام‌مند و با بهره‌گیری از سرعت و دقت رایانه‌ای ذخیره و بازیابی خواهد شد.

در این صورت، اصطلاح‌نامه علوم حدیث برای محققان، فقط منبعی برای استفاده در تدریس، پژوهش، تدوین طرح‌های تحقیقاتی، پایان‌نامه‌ها و رده‌بندی کتابخانه‌های تخصصی علوم حدیث نخواهد بود؛ بلکه شیوه‌ای را در پرداختن به مسائل علوم حدیث ارائه خواهد کرد که تمامی اطلاعات در جایگاه خود قرار گرفته و مباحث متورم از مطالب اساسی که باید به آن پرداخته شود باز شناخته شده و تسلطی نسبی برای محققان بر آنچه که دیگران در این حوزه معرفتی انجام داده‌اند، حاصل خواهد شد و اندیشه‌های نو از حرف‌های گذشتگان، مشخص گشته و میدان گفتگوهای تازه‌تر و تولید اندیشه و نظریه‌های جدید برای اهل نظر و پژوهشگران فرهیخته گشوده خواهد شد. اگر این فرایند اصولی در ذخیره و بازیابی اطلاعات علوم حدیث درست اجرا شود، زیربنایی خواهد شد برای افزودن اطلاعات

جدید که در قالب‌های مختلف نظیر: مقاله، کتاب و فیلم عرضه می‌شوند و در مجموع، بانک اطلاعات تخصصی منسجم، جامع و روزآمد تحقق خواهد یافت.

روند طرح و تحقیق اصطلاح‌نامه علوم حدیث

طراحی این اثر توسط واحد اصطلاح‌نامه علوم اسلامی گروه پژوهشی علوم حدیث، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی دفتر تبلیغات در سال ۱۳۷۶ انجام شد و با همکاری اساتید مشاور و با همت محققان سخت‌کوش و با مسئولیت حجة الاسلام و المسلمین یوسفی پیگیری و در پایان سال ۱۳۸۲ به ثمر نشست و هم‌اکنون، مراحل چاپ خود را می‌گذراند.

این تحقیق با مراجعه به بیش از ۱۲۰ منبع علوم حدیث تهیه شده و با استخراج، شناسایی و تصویب بیش از ۸۰۰۰ اصطلاح در کلیات علم رجال و درایه و ۲۲۰۰۰ اعلام علوم حدیث به سه شیوه: الفبایی، نظام‌یافته و ترسیمی تنظیم شده است که در مجموع بالغ بر ۳۰۰۰۰ واژه می‌باشد.

به منظور پشتیبانی از اصطلاح‌نامه علوم حدیث، برای هر یک از اصطلاحات، اطلاعات کوتاه و مفیدی در برگه‌های مستند اصطلاحات ثبت شده است که پس از بازیابی به شکل فرهنگ‌نامه تخصصی علوم حدیث عرضه خواهد شد.

هم‌اکنون کار فهرست‌برداری و موضوع‌نگاری کتاب‌های علوم حدیث در دستور کار قرار گرفته تا با ایجاد ارتباط میان اصطلاحات و متون منابع علوم حدیث، پژوهشگران بتوانند اطلاعات و مطالب مورد نیاز خود را به راحتی از رایانه به‌دست آورند. ■

پی‌نوشت‌ها:

۱. اصطلاح‌نامه‌های منتشر شده از سوی مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم عبارت‌اند از: اصطلاح‌نامه علوم قرآنی، فلسفه اسلامی، اصول فقه، منطق و کلام اسلامی، تهیه اصطلاح‌نامه در باقی رشته‌های علوم اسلامی نیز ادامه دارد که طبق طرح تا پایان سال ۱۳۸۴ به انجام می‌رسد.

۲. «بیج» علامت اختصاری «بیجای» است؛ یعنی اینکه محمد بن ابی عمیر با اسامی ذیل خود هم‌معناست و اصطلاح مرجح و متداول‌تر است و به جای آنها به کار می‌رود.